

ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς κατὰ τὸ 1952 γιουγκοσλαβικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὑπὸ Dj. Sp. Radojičić, Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Svetoj Gori, Arhivist, 2 (1955), 3-20.

Διὰ τὰ ρουμανικὰ ἔγγραφα βλ. τὴν βιβλιογραφίαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ E. Turdeanu, Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel dela Muntele Athos, Cercetări Literare, 4 (1940), 60-113, καθὼς καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου συγγραφέως, Nouveaux documents concernant des dons roumains au monastère de Hilandar du Mont Athos, Revue des études roumaines, 3-4 (1957), 230-233. Τέλος διὰ τοὺς καταλόγους καὶ τὰς διαφόρους ἐρεῖνας σχετικὰς μετὰ τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα βλ. τὴν εἰσαγωγὴν εἰς R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d'Iviron au Mont Athos, Revue de l'Orient chrétien, 28 (1931-1932), 289-361, 29 (1933-1934), 114-159, 225-271.

(Washington)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΣΟΥΛΗΣ

Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs par Marcel Richard, deuxième édition, Paris 1958.

Ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον καὶ εἰς τὴν σειρὰν τῶν Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes ὁ καθηγητὴς κ. Marcel Richard ἔδωκε νέον δεῖγμα τῆς ἀκαμάτου δραστηριότητος καὶ τῆς γνωστῆς εἰς πάντας, ὅσοι καὶ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν γνωρίζουν, εὐχερείας μετὰ τῆς ὁποίας κινεῖται περὶ τὴν παλαιογραφίαν. Τὸν κ. Richard ἐγνώρισα τὸ 1953 εἰς Πάτιμον, ὅτε μετέβην ἐκεῖ μετὰ τοῦ διδασκάλου μου κ. Ν. Β. Τωμαδάκη πρὸς μελέτην χειρογράφων, τυχαίως δὲ συνητητήθημεν καὶ εἰς Ἅγιον Ὄρος κατ' Αὐγουστον τοῦ 1957. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς μετέπληξεν ἡ ἐπιμονὴ καὶ ὁ ζῆλος μεθ' οὗ εἰργάζετο ἀπὸ πρῶτας μέχρις ἐσπέρας, σχεδὸν ἀδιακόπως, ἐρευνῶν καὶ φωτογραφίζων τοὺς ἐν τῷ προγράμματι του κώδικας. Ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἰσπανίαν, Ἰταλίαν, Τουρκίαν καὶ κατ' ἐπανάληψιν τὴν Ἑλλάδα, γνωρίζει ἀσφαλῶς περισσότερον παντὸς ἄλλου τὰς συλλογὰς καὶ τὰς βιβλιοθήκας χειρογράφων. Αἱ ἐκθέσεις δὲ αὐτοῦ περὶ τῶν ἀποστολῶν του μαρτυροῦν τὸν ἀκαταπόνητον ἐργάτην, ὅστις δὲν φείδεται οὐδενὸς κόπου, προκειμένου νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον του.

Ἡ δευτέρα αὕτη ἔκδοσις τοῦ Répertoire, ἐπηξημένη κατὰ πολὺ τῆς πρώτης, ἔρχεται νὰ προσθήσῃ εἰς τὴν διεθνή βιβλιογραφίαν ἓν ἔργον προάγον τὴν παλαιογραφικὴν ἐπιστήμην καὶ παρέχον εἰς τοὺς θεράποντας αὐτῆς

βοήθημα, ὅπερ, παρὰ τὴν ὀσημέραι αὐξανομένην μετ' ἐκπληκτικοῦ ρυθμοῦ βιβλιογραφίαν, θὰ παραμείνῃ ἢ βάσις δι' οἰανδήποτε μελλοντικὴν προσθήκην καὶ ἡ ἀρχὴ διὰ πᾶσαν ἄλλην σχετικὴν ἐργασίαν.

Τοῦ Répertoire προτάσσονται δύο εἰσαγωγαί, ἡ μία τῆς πρώτης, ἡ ἑτέρα τῆς παρουσίας ἐκδόσεως. Ἀκολουθοῦν τέσσαρα μέρη, ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον, τὸ ὀγκωδέστερον, ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον, διότι ἀναφέρονται οἱ κατάλογοι συλλογῶν χειρογράφων κατὰ πόλεις ἢ ἄλλους τόπους.

Μεταξὺ τῶν σσ. V - XIII περιλαμβάνεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς πρώτης ἐκδόσεως. Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται ἀρχικῶς εἰς τὴν ἀνάγκην, ἣτις ἐπέβαλε τὴν δημιουργίαν καταλόγων συλλογῶν χειρογράφων καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν. Ἀκολούθως ποιεῖται μνείαν τῶν εὐρετηρίων τῶν V. Gardthausen : *Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften*, Leipzig 1903, O. Schissel : *Kataloge griechischer Handschriften*, Graz 1924, W. Weinberger : *Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften*, ἐν Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. kl., vol. 209, 4 (1930), ἐκθέτων τὰ τῆς σημασίας, τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς σπουδαιότητος ἐνὸς ἐκάστου. Ἐν συνεχείᾳ ὡς πρὸς τὴν ἰδικήν του ἐργασίαν παρατηρεῖ ὅτι τὸ Répertoire, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, πλησιάζει περισσότερο τὸ τοῦ Schissel. Καθορίζει ἀκολούθως τὰ ὄρια τῆς ἐρεύνης περιορίζων ταῦτα « aux bibliothèques actuelles de manuscrits grecs et aux catalogues en usage à l'exclusion de ceux que l'on peut considérer comme périmés ». Ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης καὶ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀρκεσθῇ μόνον εἰς τὴν ἐμφάνισιν ἐνὸς ἀπλοῦ καταλόγου καταλόγων. Θεωρεῖ ἐκτὸς τῶν ἀριθμῶν ἐξ ἴσου ὠφέλιμον καὶ τὴν περιγραφὴν, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν βιβλιοθηκῶν, ἢ ὁποῖα ἐν τελευταία ἀναλύσει ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸν φιλόλογον, τὸν ἐκδότην κειμένων ἢ τὸν ἱστορικὸν τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, τῆς κλασσικῆς ἢ τῆς βυζαντινῆς. Μία περιγραφὴ, λέγει, χειρογράφου τοῦ χρησιμεύει ὀλίγον, ὅταν ἀγνοῇ ποῦ εὐρίσκεται ὁ τόμος οὗτος. Δικαιολογεῖ τὴν ἀποψίν του καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν κατάστασιν τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Τουρκίας. Πόλεμοι, πυρκαϊαί, μετακινήσεις χειρογράφων, μεταβάλλον τὴν μορφήν τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν ὡς ἄνω χωρῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται μᾶλλον ἀμετάβλητοι. Ἀκολούθως ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐμπόριον χειρογράφων, ἐν συνεχείᾳ δ' εἰς λεπτομερείας ἀφορώσας εἰς τὴν ὕλην. Ἀναφέρει ὅτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔλαβεν ὑπ' ὄψει καὶ ὄσας προσφάτους πληροφορίας, βιβλιογραφικὰς ἢ ἄλλας, ἠδύνατο νὰ συγκεντρώσῃ, ὑποδεικνύει δὲ κατὰ τὸ δυνατόν τὸν ἀριθμὸν τῶν παρ' ἐκάστη βιβλιοθήκῃ χειρογράφων, τοῦλάχιστον ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἔχουν περιληφθῆ εἰς καταλόγους. Μετὰ ταῦτα ἀναφέρεται εἰς τὰς οὐσιώδεις συλλογὰς, τῶν ὁποίων οὐδεὶς κατά-

λογος ἔχει ἐπὶ τοῦ παρόντος δημοσιευθῆ, ἀλλ' εἶναι γνωσταὶ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, κατόπιν δ' εἰς τὰς ἀγνώστους εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον συλλογὰς καὶ λέγει ὅτι προσελάθησε νὰ τὰς ἐπιστημάνη καί, εἰ δυνατόν, νὰ προσδιορίσῃ τὴν σημασίαν των καὶ ὑπὸ εὐνοϊκωτέρας περιστάσεις νὰ δώσῃ ἕνα ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν χειρογράφων. Κατατοπίζει ἀκολουθῶς τὸν μελετητὴν εἰς τὸν τρόπον τῆς καταγραφῆς τῶν πληροφοριῶν ἑνὸς καταλόγου εἰδικοῦ, ἀφιερωμένου εἰς ἕνα περιορισμένον τομέα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας (Γραφή, Ἀλχημεία, Ἀστρολογία, Ἀγιογραφία κλπ.). Ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ εἰς ἄλλας λεπτομερείας τῆς καταγραφῆς χειρογράφων. Εἶτα λέγει ὅτι πολλοὶ ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους δίδει, εἶναι κατὰ προσέγγισιν, διότι, διὰ νὰ ὑπολογισθῆ μὲ ἀκριβείαν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων μιᾶς συλλογῆς, θὰ ἔπρεπε κατ' ἀρχὰς νὰ καθορισθῆ μὲ ἀκριβείαν ὅ,τι ἐννοεῖ τις διὰ τῆς φράσεως «χειρόγραφον ἑλληνικόν», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι εὐκόλον. Ἐνα λ.χ. ἀπόσπασμα παπύρου δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ διὰ τῆς φράσεως «ἑλληνικὸν χειρόγραφον». Διό, πρὸς ὑπέρβασιν τοῦ προβλήματος, ἀμελεῖ πᾶν σχετικὸν μὲ τὴν παπυρολογίαν καὶ παραμερίζει ἐκ τῆς βιβλιογραφίας του τὰς δημοσιεύσεις τὰς ἀφιερωμένας ἀποκλειστικῶς εἰς ἔγγραφα.

Ἡ λύσις ἄλλων ὅμως προβλημάτων εἶναι ὀλιγώτερον εὐκόλος. Εἰς τὰς συλλογὰς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης περιλαμβάνεται ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀντιγράφων παλαιῶν κωδίκων, κλασσικαὶ σχολιασμένοι ἐκδόσεις καὶ ἄλλα ἔργασιαι λογίων τοῦ 17ου-20ου αἰῶνος, μάλιστα δὲ καὶ φωτογραφία. Ὁ συγγραφεὺς συμφωνεῖ ὅτι πᾶσα αὕτη ἡ ὕλη, ὡς κτῆμα ἑλληνικόν, δύναται νὰ περιληφθῆ εἰς ἕνα κατάλογον χειρογράφων. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δημιουργεῖ πρόβλημα. Πιστεύει ἐν τούτοις ὅτι εἶναι δυνατός ὁ διαχωρισμὸς τῆς ὕλης ταύτης καὶ ἀναφέρει τὸ παράδειγμα τῶν ἐκδοτῶν τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, οἵτινες ἀφιέρωσαν ἐν εἰδικὸν ἔργον διὰ τὰς ἐργασίας λογίων.

Ἀκολουθῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ πρόβλημα τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, καθ' ὃ, λόγῳ τῆς συνεχείας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, πρόσφατα χειρόγραφα τοῦ 18ου-20ου αἰῶνος ταυτίζονται πρὸς μεσαιωνικὰ καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐνῶ δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν τελευταίων ἐλαττοῦται, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄλλων διαρκῶς αὐξάνει καὶ δεσπόζει, κατὰ τρόπον πολλάκις ἐκπληκτικόν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχαίων χειρογράφων. Ἐδῶ, λέγει ὁ συγγραφεὺς, πρέπει νὰ γίνεται διάκρισις τοῦ βυζαντινοῦ ἀπὸ τοῦ νεοελληνικοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ συζητεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Weinberger ἐκφρασθεῖσαν γνώμην (ἐν *Berliner philologische Wochenschrift*, t. XXIII, 1903, σσ. 848-854), καθ' ἣν ὁ Cardthausen, τὸ βιβλίον τοῦ ὁποίου κρίνει ὁ Weinberger, θὰ ἐκέρδιζεν εἰς σαφήνειαν, ἐὰν παρεμέριζεν ἀπὸ τὸ βιβλίον του τὰς μικρὰς βιβλιοθήκας. Ἐκείνας λ.χ. αἱ ὁποῖαι περιέχουν χει/φα ὀλιγώτερα τῶν πέντε.

Ἐναφερόμενος ὁ Richard εἰς τὸ Répertoire λέγει ὅτι προσπάθησε νὰ καταστήσῃ τοῦτο, ὅσον ἡδύνατο, πλήρες. Ἐναγνωρίζει δ' ὅτι τὸ τοιοῦτο πιθανὸν νὰ προσφέρῃ ἐνοχλητικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς λογίους, διότι ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν εἰς μερικὰς μικροσκοπικὰς ἢ κακῆς ποιότητος συλλογὰς, καὶ μάλιστα ὅταν αἱ συλλογαὶ αὐταὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ γενικῶς πολὺ περιληπτικοὶ κατάλογοι, οἵτινες μᾶς τὰς περιγράφουν, εἶναι ἀπρόσιτοι. Πιστεύει ὅμως ὅτι τὸ ἐμπόδιον τοῦτο δὲν αἴρεται διὰ τοῦ παραμερισμοῦ τῶν μικρῶν συλλογῶν, ὡς προτείνει ὁ Weinberger, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς συντάξεως περιληπτικοῦ εὑρετηρίου τῶν μικροτέρων βιβλιοθηκῶν, ὅπερ καὶ προτίθεται νὰ συντάξῃ. Ἀκολούθως εἰσέρχεται εἰς τὸ θέμα τῆς πολυπλόκου βιβλιογραφίας καὶ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ αὐτῆς διὰ τῆς δημιουργίας καταλόγων καθ' ὁμάδας κατὰ τὸν τρόπον τῶν παλαιῶν Bibliothecae bibliothecarum. Ἐν συνεχείᾳ δὲ λέγει ὅτι θὰ ἦτο ἐξ ἴσου καλὸν νὰ συσταθοῦν σύντομα καὶ προσωρινὰ εὑρετήρια τῶν διεσπαρμένων εἰς μεικτὰς συλλογὰς ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν περιληφθῆ εἰς εἰδικούς καταλόγους. Ἀκολούθως κατονομάζει τὰς χώρας εἰς τὰς ὁποίας ἔχει ἐπιτευχθῆ ἡ ἐργασία αὐτή. Κατόπιν ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν βοηθημάτων του, λέγει δὲ ὅτι οἰαδήποτε καὶ ἂν ἦσαν ταῦτα, ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐπαληθεύσῃ πάσας τὰς πληροφορίας του ἀνατρέχων εἰς τοὺς ἰδίους τοὺς καταλόγους. Ἡ ἐργασία ὅμως αὐτὴ τοῦ ἐπέτρεψεν ὄχι μόνον νὰ συμπληρωσῇ, ἀλλὰ καὶ νὰ διορθώσῃ τὰς σημειώσεις τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐργασθέντων. Ἐναφέρεται ἔπειτα εἰς τοὺς συνεργάτας του καὶ εἰς ὄσους τὸν ἐβοήθησαν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ πραγματικῶς κολοσσιαίου του ἔργου, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνην του. Τέλος μνημονεύει τὸν Εὐστρατιάδην, ἀπὸ τὴν περὶ τὰς βιβλιοθήκας τῆς Μέσης Ἀνατολῆς πείραν τοῦ ὁποίου τὰ μέγιστα ὠφελήθη.

Μεταξὺ τῶν σσ. XV - XIX διαλαμβάνεται σημείωσις ἀναφερομένη εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν. Ἐκτίθεται ὁ λόγος ὅστις ἐπέβαλε τὴν ἔκδοσιν ταύτην. Μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν, ἀπὸ τοῦ 1948 ἡ ἐργασία εὑρετηρίου συλλογῶν χειρογράφων προώδευσε κατὰ πολὺ. Ἐναφέρονται αἱ χώραι εἰς τὰς ὁποίας ἔχουν ἐπιτευχθῆ σχετικαὶ ἐργασίαι. Τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ τὸν πλέον ἐνδιαφέροντα νεωτερισμὸν τοῦ Répertoire. Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ποιεῖται μνείαν τῶν συνεργατῶν τῶν καὶ τῶν βοηθησάντων αὐτὸν εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν. Ἀκολούθως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ τρόπου συλλογῆς τῶν πληροφοριῶν του, τῆς ἐργασίας του γενικῶς καὶ καταλήγει: « un souci trop scrupuleux de perfection nous aurait donc conduit inévitablement à retarder indéfiniment la publication de cette seconde édition ». Ἐναφέρει κατόπιν παραδείγματα τῶν δυσκολιῶν τὰς ὁποίας συνήνητσε. Διαπραγματεύεται ἔπειτα περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χειρογράφων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα περιπλανῶνται ἢ εἶναι κεκρυμμένα καὶ περὶ ἐκείνων τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνεπαρκῶς περιγεγραμμένα. Καταλήγων τέλος λέγει ὅτι ἡ κωδικολογία ἔχει ἔμπροσθέν της βαρὺ

ἔργον, ἡ δὲ ἡμέρα καθ' ἣν θὰ φανῆ γενικὸς κατάλογος ὄλων τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων, εἶναι ἀκόμη μακρὰν.

Τὸ Répertoire ἄρχεται ἀπὸ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, διαλαμβανομένης ἐν σσ. 1-2. Ἀκολουθῶς ἀπὸ τῆς σ. 3 καὶ μέχρι τῆς σ. 7 καταγράφεται ἡ βιβλιογραφία τῶν εἰδικῶν καταλόγων τῶν ἀναφερομένων εἰς χειρογράφα Ἀλχημείας, Ἀστρολογίας, Γραφῆς, ὡς καὶ εἰς χειρογράφα κεχροτισμένα, ἀγιογραφικά, λειτουργικά, ἰατρικά. Ἐν συνεχείᾳ, ἀπὸ τῆς σ. 7 καὶ μέχρι τῆς σ. 12, ἀκολουθεῖ, ὡς III Κεφάλαιον, πίναξ ἑπαρχιακῶν καταλόγων καὶ κατανομῆ τῶν πόλεων καὶ ἄλλων τόπων κατὰ χώρας διαλαμβανομένων ἐν τῷ ἐπομένῳ IV κεφαλαίῳ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, περιλαμβανόμενον μεταξὺ τῶν σσ. 23-241, εἶναι τὸ σημαντικώτερον καὶ ὀγκωδέστερον τῆς ὅλης ἐργασίας, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι περιέχει τὴν κατὰ πόλεις ἢ τόπους ἀναφορὰν τῶν δημοσιευθέντων καταλόγων κωδίκων, παρέχει καὶ πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῶν χειρογράφων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν.

Τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ ὁ συγγραφεὺς ἀριθμεῖ μεμονωμένως ἢ ἐνίοτε καὶ καθ' ὀμάδας, ὥστε εἰς τὸ τέλος φθάνομεν τὸν ἀριθμὸν 884. Ἀκολουθῶς τὸ ἐν σσ. 246-252 πρῶτον παράρτημα περιλαμβάνει πίνακα τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναγραφῶν τῶν δύο ἐκδόσεων, καθ' ὃν παρέχεται εἰς τὴν δευτέραν στήλην ὁ αὐξων ἀριθμὸς τῶν ἀναγραφῶν τῆς β' ἐκδόσεως, ὁ ἀντιστοιχῶν εἰς τὸν αὐξοντα ἀριθμὸν τῆς πρώτης. Τὸ II παράρτημα περιλαμβάνει ἀλφαβητικῶς πίνακα τῶν *Revue*s et *Actes académiques cités*. Ἀκολουθεῖ πίναξ ἐν σσ. 261-276 ὀνομάτων διαλαμβανομένων ἐν τῷ Répertoire.

Ὅρθότατα ὁ κ. Richard θεωρεῖ πρόβλημα ὕλης τὴν καταγραφὴν πάσης τῆς βιβλιογραφίας τῆς ἀναφερομένης εἰς χειρογράφα. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως ταύτης, νομίζω ὅτι τοῦλάχιστον αἱ μεμονωμένα περιγραφαὶ χειρογράφων ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψει. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ διαφωνήσω ὡς πρὸς τὸ ὅτι « *une description de manuscrit lui (τοῦ ἐρευνητοῦ) servira peu, s'il ne sait pas où se trouve ce volume* ». Νομίζω ὅτι ἀντιθέτως εἶναι ἄχρηστος ἡ γνῶσις τοῦ ποῦ εὐρίσκεται τὸ χειρόγραφον, ὅταν ἀγνοῖται ἡ ὑπάρχουσα λεπτομερὴς περιγραφή αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου ἡ δευτέρα γνῶσις προϋποθέτει τὴν πρώτην. Βεβαίως, ὡς προελέχθη, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ περιληφθῆ εἰς τὸ Répertoire πᾶν, ὅπερ ἀναφέρεται εἰς ἑλληνικὰ χειρογράφα. Θὰ ἦτο δὲ εὐχῆς ἔργον εἶναι, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ, γίνῃ μεθοδικὸς διαχωρισμὸς τῆς ὕλης διὰ τῆς δημιουργίας καταλόγων ἀναφερομένων εἰς ἄλλα ἐπὶ μέρους τμήματα τῆς ἐρεῦνης τῶν χειρογράφων. Ἐν παραδείγμα' εἰς τὸ ἐσχάτως ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ Alexander Turyn: *The Byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides*, Urbana 1957, περιέχεται ἐν σσ. 3-9 General List of the manuscripts of Euripides. Εἶναι ἀπαραίτητον λοιπὸν νὰ γίνῃ κατάλογος τῶν ὑπαρχόν-

των χειρογράφων κατὰ συγγραφεῖς¹, ἐργασία ἣτις θὰ βοηθήσῃ πολὺ τοὺς ἐκδότας κειμένων καὶ θὰ προαγάγῃ τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν.

Τὸ Répertoire, παρὰ τὴν τελειότητά του, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς ὕλης του εἶναι, δύναμαι νὰ εἴπω, στατικόν, λόγῳ τῆς διαρκῶς ἀναπτυσσομένης βιβλιογραφίας. Ἦδη, ἐνῶ τοῦτο θὰ ἐξετυπῶτο εἰσέτι ἢ μόλις θὰ εἶχε κυκλοφορήσει, ἐνεφανίσθησαν νέοι κατάλογοι μὴ περιλαμβανόμενοι εἰς αὐτό: Γέροντος Παντελεήμονος Λαυριώτου: *Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Ὁρους*, εἰσαγωγὴ Ν. Β. Τωμαδάκη, πίνακες Κ. Α. Μανάφη, ΕΕΒΣ, ΚΗ' (1958), σσ. 87-203, καὶ Valentinus Capocci: *Codices Barberiniani graeci, tomus I, codices 1-163*, εἰς τὴν σειρὰν: *Bybliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manuscripti recensiti iussu Ioannis XXIII pontificis maximi*. Εἰς τὴν γενικὴν δὲ βιβλιογραφίαν τοῦ ΙΙΙ κεφαλαίου ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν: Μ. Ἱ. Μανούσακα: *Χειρόγραφα καὶ Ἐγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθῆναι 1958 (πρὸβλ. καὶ ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ, σσ. 510-515, βιβλιοκρισίαν τοῦ κ. Γ. Σούλη).

Ἐν τούτοις ἡ ἐργασία τοῦ κ. Richard εἶναι μνημειώδης διὰ τὴν καταπληκτικὴν αὐτῆς ἐνημέρωσιν. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν δι' οἰανδήποτε ἐπὶ χειρογράφων ἐργασίαν, διότι πρέπει πρωτίτως νὰ εἶναι γνωσταὶ αἱ βιβλιοθήκαι εἰς αἷς ὑπάρχουν χειρόγραφα καθὼς καὶ οἱ κατάλογοι τούτων, ἐργασία εἰς ἣν ἀπέβλεψεν ὁ κ. Richard, διὰ νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ περαιτέρω διαχωρισμὸς τῆς ὕλης δι' εἰδικωτέρων καταλόγων. Εἰς τοιαύτας ἐργασίας τὸ ἔργον τοῦ κ. Richard ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν καὶ δίδει τὸ παράδειγμα διὰ μίαν προσπάθειαν ἣτις, ἐὰν εὐδοκιμήσῃ, θὰ προαγάγῃ τὴν παλαιογραφίαν, ἐνῶ οἱ φιλόλογοι θὰ εὔρουν θέματα τῶν ὁποίων ἡ λύσις δὲν θὰ προσκροῦν πλέον εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν χειρογράφων.

Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

Ἄνδρ εὐοῦ Ἐυγγοπούλου, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σελ. μς' + 380, πίν. 72. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀριθ. 40.

Ὁ καθηγητὴς Ἐυγγόπουλος εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν πολυτίμων προσφορῶν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην προσέβηκεν ἔργον μνημειῶδες.

¹ Τὴν σύνταξιν τοῦ καταλόγου τούτου ἔχω κατὰ νοῦν νὰ ἐπιχειρήσω εἰς τὸ ἄπώτερον μέλλον.